

РЕФОРМАТА НА РЕФОРМИТЕ. ПРОМЕНИТЕ В ИЗБОРНИЯ КОДЕКС ОТ 1912 ГОДИНА ВЯРВАНИЯ НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ

Светослав Живков

THE GREAT REFORM. THE 1912
ELECTORAL CODE AMENDMENTS

Svetoslav Zhivkov

Abstract: *The paper analyses the introduction of a PR system for parliamentary elections in Bulgaria by the 1912 Electoral Code Amendments. The law changed the main features of the electoral system: the electoral formula, the magnitude of the constituencies, the electoral thresholds, and the nomination procedures. The author attempts to discover the intentions of the politicians and the political consequences of the reform.*

Keywords: *Bulgaria, Electoral System, Elections, Electoral Code, Amendments, Proportional Representation. PR, Parties.*

Изборните закони са особен тип нормативни актове. Те представляват съвкупност от регулации, по които се излъчват членове на представителните органи. С тях управляващите определят правилата на играта, в която самите те се състезават. Това е една от причините кардиналните изменения в електоралното законодателство при устойчиви режими да са редки и съответно случването им да поражда сериозно внимание.

Настоящата статия е посветена на може би най-значимата реформа на българските електорални регулации в рамките на Търновската конституция – онази от 1912 г. Предмет на изследване ще са промените в правилата за излъчване на най-важния регулярен представителен орган – Обикновеното народно събрание (ОНС). Ще бъдат проследени мотивите на законодателя за предприемането на тази стъпка, а също и политическите последици от реформата чрез анализ на функционирането на новите регулации при техния дебют – изборите за XVI ОНС от ноември 1913 г.

На 21 февруари 1912 г., буквално седмица преди сключването на българо-сръбския договор, положил темелите на Балканския съюз, XV ОНС приема поправки в Избирателния закон [Държавен вестник, бр. 65, 20 март 1912; Избирателен закон. 1913]. 29 от неговите 50 параграфа

изменят регулациите за излъчване на национален парламент¹. Квинтесенцията на реформата е въвеждането на пропорционално представителство, но на кардинална промяна е подложена не само електоралната формула, а също и повечето от останалите важни елементи на изборната система – изборното райониране, форматът на кандидатиране/гласуване/избиране, процедурите по номинации, а също и електоралните бариери. По критериите на сравнителната политология реформата от 1912 г. задава изцяло нова изборна система². За да подчертаем мащабите на промените, ще ги разгледаме на фона на регулациите, отменени със закона от 1912 г.

Изборно райониране

Още първите български електорални регулации задават припокриване на изборното райониране с административното деление на страната. Въпросът придобива допълнителна важност, защото именно на равнище конституенции се прилага конституционната норма на представителство – мандат на 10 000 жители до поправките в основния закон от 1893 г. и на 20 000 жители след тях. Законът от 1883 г. повелява всяка административна околия да представлява изборен район [Палангурски, М. 2007, с. 162]. В следващите близо 30 години именно тази административна единица ще бъде база при електоралното райониране. Законите от 1890 г. (в сила до 1893 г.) и от 1901 г. допускат известно отклонение от този принцип – най-големите околии (с население над 70 000 жители по закона от 1901 г.) формират в изборно отношение повече от един район. Разделянето им от 1903 г. нататък се извършва от специални закони, за да се избегне порочната практика на джеримендъринга [Палангурски, М. 2007, с. 167 – 169]. За изборите за V Велико народно събрание (ВНС) от юни 1911 г. функционират 94 изборни района при 67 административни околии. [Живков, С. 2022, с. 211]. Законът от 1911 г. внася допълнителни нюанси, начевайки обратната тенденция – на окрупняване. В контекста на експериментирането с пропорционална система в Търновски и Пловдивски окръг в избори за ОНС административните околии в двата окръга (общо 13) са окрупнени в пет изборни района. Така за изборите за XV

¹ Законът въвежда пропорционална система за избиране на селски общински съвети и налага някои промени в механизмите за излъчване на градски и окръжни съвети.

² Тук използваме класификацията на известния нидерландски и американски политолог Аренд Лайпхарт, който отграничава нова изборна система при значителни изменения в магнитуда на изборните райони и в нивото на изборната бариера, както и при каквато и да е промяна на електоралната формула. [Lijphart, A. 1990, p. 15 – 20]

ОНС от септември 1911 г. функционират 80 изборни района [Живков, С. 2022, с. 261]. Средният магнитуд на конституенциите в изборите за XIV ОНС от 1908 г. е 2,28, а в онези за XV ОНС е 2,66. И при двата вота доминират двумандатните райони³.

Законът от 1912 г. се връща към плътното териториално припокриване между административна единица и изборен район, но заменя околията като база с окръга. Автоматически това означава драстично редуциране на броя на изборните райони и реципрочното увеличаване на техния магнитуд. Новият чл. 33 на изборния кодекс гласи: „Изборите за народни представители стават по административни окръзи. Всеки окръг образува една избирателна колегия, носеща названието на окръга...“. В навечерието на Балканските войни Българското царство се състои от 12 административни окръга. Това означава обособяване на 12 „избирателни колегии“ – новото наименование на районите – близо седемкратно окрупняване. Предвид броя на населението, отчетен с преброяването от декември 1910 г., реформата предпоставя среден магнитуд на районите 18,0. Най-много места се очаква да излъчи Софийска колегия – 24, а най-малко – по 12 – Кюстендилска и Видинска [Живков, С. 2022, с. 385]. Териториалните загуби от Балканските войни – отстъпването на Южна Добруджа на Румъния – изменя частично параметрите, но това е непредвидим от законодателите ефект. В изборите за XVI ОНС от ноември 1913 г., проведени единствено в старите земи, средният магнитуд на районите е 16,0. Заради загубата на Балчишко, Добричко и Куртбунарско (Куртбунар, дн. Тервел) най-малка се оказва Варненска колегия с магнитуд 9 [Живков, С. 2021, с. 34 – 36].

Кардиналната промяна в изборното райониране води след себе си най-малко две значими последици. Първата е в пряка връзка с въвеждането на нов тип електорална формула и ще бъде обследвана по-късно. Втората се отнася до териториалните аспекти на българската партийна политика. До Балканските войни електоралната политика се „прави“ в околияте. Изборните регулации допълнително подхранват тази тенденция. Дълги години околийските „бюра“ на партиите са главно и най-важно звено във вертикалната им структура. Провинциалните им лидери (с изключение на онези на аграрния БЗНС) обикновено резидират в околийския център. Договарянето на кандидатурите, тяхното издигане както и цялостното планиране и провеждане на предизборната кампания се

³ Магнитудът задава броя представителни мандати, принадлежи на даден изборен район. Средният магнитуд на изборните райони в дадени избори се изчислява като общият брой места се раздели на броя на конституенциите. В статията умишлено не се взема предвид средният магнитуд в изборите за V ВНС, тъй като конституционната норма за този тип камара (по 2 мандата на 20 000 жители) предпоставя двойно повече места, респ. двойно по-висок магнитуд.

случва на равнище околия. Законът от 1912 г., на практика принуждава партиите да изграждат свои окръжни звена, но не това е най-сериозното предизвикателство пред тях. Окрупняването на конституенциите води до необходимост от интеракция между околийските партийни структури в рамките на окръга. При процеса по номиниране на кандидатите към традиционните личностни борби между „силните“ фигури от една околия ще се прибави и състезание за позиции между околийските бюра в дадения окръг – конкуренция, при която често окръжният център взема предимство пред периферията. В комбинация с новия формат на кандидатиране/гласуване/избиране това предполага засилване на вътрешнопартийните напрежения.

Изборно райониране – XV ОНС⁴

Процедури по номиниране. Формат на кандидатиране/гласуване/избиране

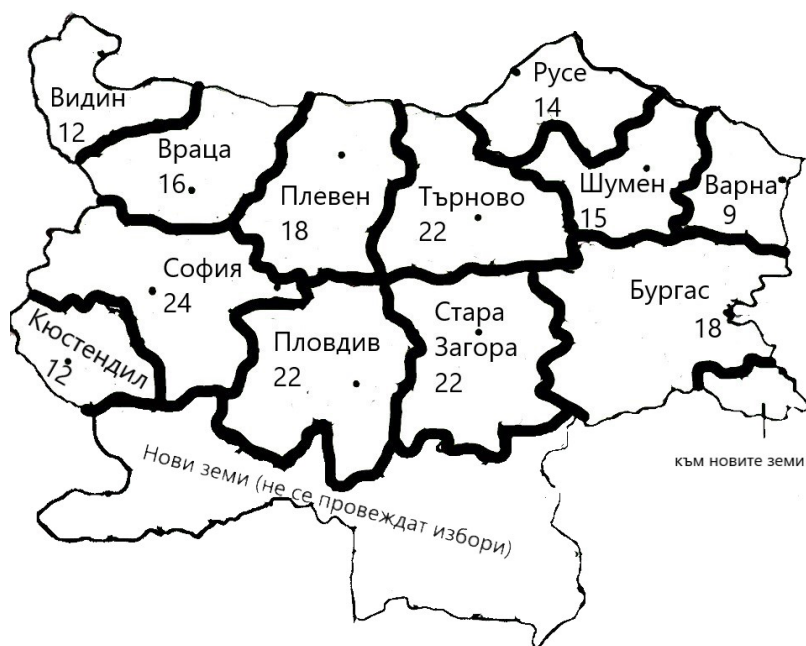
През първите две десетилетия на Третото българско царство отсъстват каквито и да е регламентации по номиниране на кандидатите. Всяко лице, чието име присъства в бюлетините на дадени избиратели, автоматически се явява кандидат с респективния брой гласове. На теория гражданин би могъл да се сдобие с представителен мандат против волята си и дори без да знае, че участва в изборна надпревара⁵. Избор-

⁴ Арабските цифри показват магнитуда на съответния район.

⁵ Разбира се, на практика е невъзможно гражданин да получи пряко волята си гласове достатъчни за избирането му.

ният кодекс от 1897 г., в чл. 61, за пръв път предвижда официално кандидатиране пред окръжния съд. [Български закони за избиране. 1994, с. 121]. Повече от десет години обаче то остава напълно факултативно като единствената привилегия, която носи, е възможността кандидатите да регистрират свои застъпници. За парламентарни избори за пръв път задължително официално номиниране се въвежда с поправките в Избирателния закон от 1911 г., но то се отнася само до Търновски и Пловдивски окръг, в които се експериментира с листовата пропорционална система [Живков, С. 2022, с. 199].

Изборно райониране – XVI ОНС⁶

Изборната реформа от 1912 г. включва задължително официално кандидатиране. Измененият чл. 64 повелява номинациите да се издигат пред съответния окръжен съд от минимум десет грамотни избиратели не по-късно от 14 дни преди изборите. Изисква се и изричното писмено съгласие на кандидатите, а също и посочване на партиен цвят, който предварително трябва да бъде регистриран от съответното партийно ръководство пред Софийския окръжен съд. При неспазване на процедурите окръжният съд трябва да отхвърли заявлението. Законът не предвижда обжалване на неговите решения. Важен детайл е, че чл. 115, ал. 4 обявява

⁶ Числата отговарят на магнитуда на съответния район.

за недействителни бюлетини с изписани в тях имена на нерегистрирани кандидати.

На кардинална промяна е подложен и форматът на гласуване. До 1911 г. то е от типа за отделни кандидати. Листи в политологичния смисъл на термина не съществуват. Понятието се появява за пръв път в закона от 1897 г. [Български закони за избиране. 1994, с. 121], но се отнася единствено до (факултативното) официално кандидатиране и свързаната с него възможност за посочване на застъпници – в една секция всяка група има право на не повече от един застъпник. Наличието на многомандатни райони не предполага непременно листово гласуване както често, но неправилно се смята. В такива случаи избирателите разполагат с т.нар. многократен глас. Те гласуват валидно за толкова кандидати, колкото са местата в района, като разполагат с опцията да вотират за фигури от различни партии – процедура, известна като панаширане. Успехът на кандидата зависи изцяло от неговия персонален резултат, съпоставен спрямо онзи на останалите. Участникът в надпреварата има толкова гласа, колкото пъти името му попада в бюлетините на избирателите без значение на кой ред е поставено то и на кое място е издигнат, ако изобщо е номиниран официално. Вакантен мандат се запълва чрез частични избори.

Промените в изборния кодекс от 1911 г. за пръв път въвеждат листово гласуване за национален парламент, но само по отношение на Търновски и Пловдивски окръг. Законът от 1912 г. разширява иновацията върху всички изборни райони. Неговият чл. 64 повелява, че „Гласуването става за кандидатски листи“. Самото номиниране пред окръжния съд се извършва „в пакет“. Листата не може да съдържа по-голям брой кандидати, отколкото са местата в конституенцията. Реформата въвежда т.нар. затворени листи. Избирателите губят възможността си да панашират, т.е. да комбинират в бюлетините си кандидати от различни групи. Позволява им се да задраскват или не вписват нежелани от тях кандидати. На политологичен език това означава възможност за многократна негативна преференция. Използването на цветни бюлетини, въведени като опция за парламентарни избори през 1909 г., сега също става задължително.

За пръв път водещи за успеха на даден кандидат се явяват не неговият персонален резултат, а вотът за цялата листа, от която е част той, както и мястото му в нея. Преференциалното гласуване се активира при много висок праг. Кандидат губи мястото си в листата и отива в нейния край, ако името му е задраскано/невписано в повече от половината от бюлетините, подадени за листата в конкретния изборен район. Листовото гласуване и избиране предвижда запълване на вакантен мандат чрез процедурата по заместване. Свободно място се заема от следващия кандидат в листата. Реформата драстично намалява случаите на частични

избори. Такива ще се свикват вече единствено при анулиране на вота в даден район или части от район.

Въвеждането на задължително официално номиниране и промените във формата на гласуване/избиране целят подсилването и организационното стабилизиране на политическите партии. Комбинацията от мерки прави невъзможно участието на отцепнически кандидатури и предоставя на централните партийни ръководства значителни лостове за надмощие над местните структури. За да се включат в изборната надпревара, дисидентстващите и фракционерите трябва да регистрират собствен партиен цвят, което означава предварително да се обособят в отделна партия. Замисълът на реформата е да подсили дисциплината и субординацията в партийните организации, но всъщност тя стимулира допълнително партийната фрагментация, не давайки шансове на „неудобните“ да се реализират в съществуващите групи.

Реформата от 1912 г. очевидно ограничава възможностите пред избирателя за персонален подбор на негови фаворити, задължавайки го да упражни своя глас в пакет, т.е. за листа. Високият праг обезсмисля преференциалното гласуване. В следващите две десетилетия единици ще са кандидатите, пропаднали в парламентарни избори поради задрасквания и невписвания.

Електорална формула и изборни прагове

До 1911 г. за българските парламентарни избори електоралната формула е мажоритарна на относителното мнозинство. В първите години регулациите предвиждат провеждане на втори тур, ако заелите първи позиции кандидати не са успели да добият гласове повече от $\frac{1}{4}$ от общия брой избиратели по избирателен списък⁷. Става дума за т.нар. отворен балотаж, при който на втория тур до състезанието се допускат всички участници на първия плюс дори и нови кандидати. Поради липсата на капацитет в изборната администрация и честите случаи на произволни тълкувания на нормата обаче през есента на 1886 г. законодателят отменя опцията за втори тур [Палангурски, М. 2007, с. 221; Галунов, Т. 2014, с. 182 – 183; Живков, С. 2019-а, с. 129 – 131]. Оттук до 1911 г. българските народни представители се излъчват в единствен тур по класическия англо-саксонски принцип на относителното мнозинство, като местата се печелят от кандидатите с най-много получени гласове без значение от

⁷ Изискването е за т.нар. квалифицирано относително мнозинство. То продължава да е относително, защото няма фиксиране на праг от $\frac{1}{2}$ от действителните гласове. При 100 % избирателна активност прагът би бил 25%. При гласували по-малко от половината избиратели обаче прагът нараства над стандартните в наше време 50%.

мястото им в бюлетината и каква е преднината им пред пропадналите кандидати. Законови прагове липсват, а и такива не са необходими заради високите естествени бариери, характерни за мажоритарните системи. При тях, без значение дали се прилагат в един или повече турове, успехът за даден кандидат е гарантиран напълно единствено при добиване на гласове над 50% от действителния вот. Разбира се, при относително мнозинство победа може да се постигне и с по-слаб резултат, но това вече зависи от представянето на конкурентите.

Ще онагледим със следния пример от българската електорална история:

Избори за V ВНС, Първа плевенска избирателна околия [Живков, С. 2022, с. 225; Статистика на изборите – V ВНС. 1914, с. 190]

Мандати: 6. Брой на гласувалите избиратели: 6924

Победители

Кандидат	Партия	Вот	%
Коста Витанов	НП+ПЛП	2425	35,0
Бочо Лачов	НП+ПЛП	2417	34,9
Игнат Вълчев	НП+ПЛП	2417	34,9
Иван Хаджирачев	НП+ПЛП	2394	34,6
Панталей Бурмов	НП+ПЛП	2386	34,5
Велико Ангелов	НП+ПЛП	2385	34,4

Неспечелили

Партия	Вот	%	Партия	Вот	%	Партия	Вот	%
БЗНС 1	2335	33,7	ЛП+НЛП 1	1028	14,8	БРСДП (т.с.) 1	605	8,7
БЗНС 2	2335	33,7	ЛП+НЛП 2	1025	14,8	БРСДП (т.с.) 2	601	8,7
БЗНС 3	2334	33,7	ЛП+НЛП 3	1025	14,8	БРСДП (т.с.) 3	601	8,7
БЗНС 4	2330	33,7	ЛП+НЛП 4	993	14,3	БРСДП (т.с.) 4	600	8,7
БЗНС 5	2323	33,5	ЛП+НЛП 5	990	14,3	БРСДП (т.с.) 5	599	8,7
БЗНС 6	2314	33,4	ЛП+НЛП 6	985	14,2	БРСДП (т.с.) 6	599	8,7

Партия	Вот	%
ДП 1	421	6,1
ДП 2	400	5,8
ДП 3	398	5,7
ДП 4	392	5,7
ДП 5	390	5,6
ДП 6	384	5,5

Партия	Вот	%	Партия	Вот	%	Партия	Вот	%
МЛП 1	72	1,0	РДП 6	68	1,0	БРСДП (о.) 1	51	0,7
РДП 1	71	1,0	МЛП 2	64	0,9	БРСДП (о.) 2	50	0,7
РДП 2	69	1,0	МЛП 3	64	0,9	БРСДП (о.) 3	50	0,7
РДП 3	69	1,0	МЛП 4	63	0,9	БРСДП (о.) 4	50	0,7
РДП 4	69	1,0	МЛП 5	62	0,9	БРСДП (о.) 5	50	0,7
РДП 5	68	1,0	МЛП 6	62	0,9	БРСДП (о.) 6	50	0,7

В изборите за V ВНС Първа плевенска избирателна околия е шест-мандатен район. В състезанието участват кандидати от всичките десет партии. Шест от тях – земеделци, демократи, радикали, младолиберали, широки и тесни социалисти – се включват самостоятелно. Останалите четири формират две двупартийни коалиции – проправителствена между народняци и прогресивнолиберали и опозиционна между либерали и народнолиберали. Известни са ни конкретните имена само на печелившите кандидати, затова останалите сме ги изписали с индекси от 1 до 6.

Данните показват, че всичките шест места се печелят от проправителствените кандидати. Примерът демонстрира ясно диспропорционалните ефекти на мажоритарната система, особено когато тя е прилагана в многомандатни райони и при партийно детерминиран вот. Принципът „първите печелят всичко“ в комбинация със сравнително дисциплинираните избиратели обезпечават коалираните народняци и прогресивнолиберали с пълна победа при среден резултат на техните кандидати 34,7%. Основният противник – земеделците, остават без представителство в района със само 1% по-нисък резултат. Те щяха да спечелят със сигурност поне два от шестте мандата при каквато и да е пропорционална система. На първия им кандидат не достигат само 50 гласа за мандат, а като цяло допълнителни 120 гласоподаватели за БЗНС биха превърнали аграрната формация от абсолютен губещ в пълен победител.

Примерът показва, че огромната част от гласувалите са спазили партийна дисциплина и са вотирали за кандидати от една и съща група. Някои граждани обаче са се възползвали от правото да панашират и/или да вотират за по-малко кандидати, отколкото са мандатите. Това обяснява макар и дребните разлики във вота между кандидатите от една и съща формация. Понякога обаче, дори и при мажоритарна система, наличието на недисциплинирани панаширащи гласоподаватели и липсата на вътрешна кохезия особено при предизборните коалиции объркват сметките на участниците и водят до „поделени победи“, при които не всички места отиват за една формация. Ще онагледим със следния пример:

Избори за XV ОНС, Дупнишка избирателна околия [Живков, С. 2019-b, с. 350 – 352; Статистика на изборите – XV ОНС. 1914, с. 180]

Мандати: 3; Брой на гласувалите избиратели: 8706

Победители

Кандидат	Партия	Вот	%
Величко Кознички	ЛП+НЛП+ДП	3588	41,2%
Димитър Радев	НП+ПЛП	3422	39,3%
Кирил Провадалиев	ЛП+НЛП+ДП	3187	36,6%

Неспечелили

Кандидат	Партия	Вот	%
Стефан Цонев	НП+ПЛП	3106	35,7%
Жельо Шивачев	НП+ПЛП	3008	34,6%
Славчо Бабаджанов	ЛП+НЛП+ДП	2828	32,5%

Партия	Вот	%	Партия	Вот	%	Партия	Вот	%
БЗНС 1	1389	16,0	ПЛП (отц.)	500	5,7	БРСДП (т.с.) 1	236	2,7
БЗНС 2	1356	15,6	МЛП 1	256	2,9	БРСДП (т.с.) 2	232	2,7
БЗНС 3	1249	14,3	МЛП 2	248	2,8	БРСДП (т.с.) 3	228	2,6

Партия	Вот	%	Партия	Вот	%	Партия	Вот	%
МЛП 3	210	2,4	БРСДП (о.) 1	148	1,7	РДП 1	102	1,2
			БРСДП (о.) 2	143	1,6	РДП 2	100	1,1
			БРСДП (о.) 3	135	1,6	РДП 3	88	1,0

В изборите за XV ОНС Дупнишка избирателна околия представлява тримандатен район. Състезават се всички десет партии, от които пет – земеделците, младолибералите, радикалите и двете социалистически – самостоятелно, а останалите – в двойна (между проправителствените народняци и прогресивнолиберали) и тройна (либерали, народнолиберали и демократи) предизборна коалиция. Ситуацията обаче се усложнява от включването на допълнителен кандидат – отцепник прогресивнолиберал. Наличието на последния както и липсата на кохезия в двете коалиции и близките им резултати водят до „поделена победа“ помежду им. Опозиционната коалиция добива две от трите места. Демократът Славчо Бабаджанов пропада, защото около 500 от подкрепилите съюзниците му избиратели (вероятно симпатизанти на ЛП и НЛП) не вотират за него. Проправителствената формация остава с един мандат. Останалите ѝ двама кандидати търпят провал вероятно поради наличието на отцепниче-

ска кандидатура. Разсейването на вота при мажоритарна система в случая се оказва фатално за Стефан Цонев и Жельо Шивачев.

Пропорционална система в България за пръв път е въведена с поправките в изборния кодекс от 1909 г. по отношение изборите за окръжни и градски общински съвети. Иновацията дебютира в частичните избори за този тип представителни органи през август – септември 1909 г. Листите първоначално са свободни (с опция за панаширане), а формулата е методът на Донт. През 1911 г. законодателят въвежда експериментално пропорционално представителство и за избори за ОНС, но само в Търновски и Пловдивски окръг, с формула отново по Донт.

Реформата от 1912 г. отменя напълно мажоритарната система и я заменя с пропорционална за всички места в камарата. За електорална формула законодателят запазва метода на Донт вече познат в България и най-често използван при пропорционални системи тогава, а и днес. В класическия му вариант резултатите на всяка формация като абсолютна стойност се делят последователно на делители цели положителни числа (1, 2, 3, 4 и т.н.) до броя на местата в района. Получените средни стойности се подреждат в низходящ ред. При N-мандатен район най-високите N стойности носят по мандат. [Farrel, D. 2011, p. 69 – 70].

В България обаче е възприета една модификация на метода на Донт – т.нар. система на Хагенбах-Бишоф, която продуцира абсолютно еднакви резултати като класическия Донт. Смисълът ѝ е, че улеснява изборната администрация, съкращавайки броя на аритметичните сметки. При нея основната част от местата се разпределят чрез квотата на Друуп, която в закона напълно некоректно от гледна точка съвременната терминология е наречена „изборен делител“. Квотата на Друуп се изчислява като общият брой на действителните гласове в изборния район се раздели на броя на местата в него увеличен с единица. Всяка листа първоначално получава толкова места (квоти), колкото пъти нейният вот се вмести в квотата на Друуп. При наличие на остатъчни мандати те се разпределят по класическия метод на Донт, като първият делител за всяка листа не е „1“, а е равен на броя на добитите от нея чрез квоти на Друуп мандати, увеличен с единица [Живков, С. 2022, с. 44 – 45].

Чл. 120 на закона от 1912 г., който регламентира електоралната формула, съдържа и друго важно допълнение. В него се повелява, че „Кандидатните листи, получивши по-малко гласове от изборния делител, нямат право на мандат“. Това означава, че квотата на Друуп играе ролята и на изкуствена бариера или законов праг. Прагът не е унифициран за цялата страна, каквато е практиката днес, а зависи от магнитуда на изборния район. При най-големите конституенции – 24-мандатните Софийска и Старозагорска колегия – той се очаква да бъде $1/25$ от действителния вот, т.е. 4%. В Кюстендилската 12-мандатна колегия обаче $1/13$ дава праг

от приблизително 7,7%. Ще онагледа функционирането на новите регулации с конкретен пример – изборите за XVI ОНС в Кюстендилска избирателна колегия.

Избори за XVI ОНС – Кюстендилска избирателна колегия [Статистика на изборите – XVI ОНС. 1915].

Мандати: 12. Действителни гласове: 28 606

Резултати:

Партия	Гласове	%
ЛК (ЛП+НЛП+МЛП)	13948	48,8
БЗНС	5264	18,4
ДП	4329	15,1
БРСДП (т.с.)	2081	7,3
БРСДП (о.)	1195	4,2
НП	1042	3,6
ПЛП	413	1,4
РДП	334	1,2

Стъпка 1. Изчисляване на изборния праг:

Квота на Друуп $Dr = 28606 / (12+1) = \sim 2201 = \sim 7,7\%$.

Стъпка 2. Разпределяне на мандатите чрез квоти на Друуп:

Партия	Гласове	Квоти на Друуп
ЛК (ЛП+НЛП+МЛП)	13948	6 ($13948/2201=6,34$)
БЗНС	5264	2
ДП	4329	1
БРСДП (т.с.)	2081	0 (под прага)
БРСДП (о.)	1195	0 (под прага)
НП	1042	0 (под прага)
ПЛП	413	0 (под прага)
РДП	334	0 (под прага)

Стъпка 3. Разпределяне на останалите три мандата чрез делители цели положителни числа

Партия	Гласове	Кво- ти	Първи делител	Втори делител	Трети делител
ЛК (ЛП+НЛП+МЛП)	13948	6	/ 7 = 1992	/ 8 = 1743	/ 9 = 1549
БЗНС	5264	2	/ 3 = 1754	/ 4 = 1316	/ 5 = 1052
ДП	4329	1	/ 2 = 2164	/ 3 = 1443	/ 4 = 1082

Кюстендилска колегия. Окончателни резултати

Партия	Вот	%	Мандати	%
ЛК (ЛП+НЛП+МЛП)	13948	48,8	7	58,3
БЗНС	5264	18,4	3	25,0
ДП	4329	15,1	2	16,7
БРСДП (т.с.)	2081	7,3	0	0
БРСДП (о.)	1195	4,2	0	0
НП	1042	3,6	0	0
ПЛП	413	1,4	0	0
РДП	334	1,2	0	0

В надпреварата в Кюстендилски окръг се включват всички десет релевантни партии. От тях в коалиция, и то национална, са единствено трите управляващи – т.нар. Либерална концентрация на либералите, народнолибералите и младолибералите. Броят на действителните гласове (28 606) в рамките на 12-мандатния район определя изборния праг на 2201 гласа. Резултатите на пет от осемте участнички – двете социалистически формации, народняците, прогресистите и радикалите – се оказват под него и съответно те не се включват в разпределението на местата.

В състезанието остават проправителствената Либерална концентрация, земеделците и демократите. При разпределянето на местата чрез квоти на Друуп ЛК получава 6 квоти (мандати), БЗНС – 2, а ДП – 1. Остават за позициониране още три мандата. Изчисленията чрез делители цели положителни числа предоставят първия от тях на ДП (стойност 2164). Вторият отива за ЛК (1992), а последният – за БЗНС (1754). При наличие на допълнителен 13-ти мандат, той щеше да отиде за ЛК (1743).

Видно е, че системата фаворизира първата сила. Срещу 48,8% вот тя получава 58,3% мандати. Бонификацията обаче е значително по-слаба, отколкото би била по старите мажоритарни регулации. Управляващата коалиция представлява първа сила и в четирите бивши избирателни околии на Кюстендилски окръг (Дупнишка, Радомирска, Първа и Втора кюстендилска), което значи, че по старата система с 48,8% от гласовете би спечелила всички 12 места дори и при широки антиправителствени коалиции.

Що се отнася до персонализацията на мандатите, те отиват за първите кандидати от всяка от трите листи, получили представителство. Негативните предпочитания не повлияват по никакъв начин на реда в листите. Всъщност, в онези на ДП и БЗНС нито един кандидат не инкасира заличавания. При ЛК се наблюдават единични задрасквания. Най-нежелан се оказва вторият Кирил Провадалиев, заличен в... 18 бюлетини на ЛК, което означава около 0,1% негативни предпочитания – далеч от 50-процентовия предпочитателен праг.

Законът от 1912 г. обаче добавя към чл. 120 немаловажна забележка. Тя гласи, че „Ако броят на мандатите в колегията не надвишава десет, тогава кандидатните листи, получивши по-малко гласове от изборния делител, участват при разпределение на мандатите“. Това означава, че в под 11-мандатните райони законов праг не се прилага. Веднага трябва да отбележим, че клаузата е предвидена за изборите за селски общински съвети и за малките райони при избори за окръжни съвети. Тя не би могла да важи в избори за градски общински съвети, тъй като всички те са над 10-мандатни, а за парламентарни избори вече споменахме, че се очаква най-малкият район да е 12-мандатен. Поражението в Междусъюзническата война и загубата на Южна Добруджа обаче, както вече отбелязахме, води до неочаквани към 1912 г. последици. В изборите за XVI ОНС един район попада под ударите на изключващата клауза. Това е Варненска избирателна колегия. Ще видим как се отразява това в електорален план.

Избори за XVI ОНС – Варненска избирателна колегия.

Мандати – 9; Действителни гласове – 23357; Законов праг – няма.

Резултати:

Партия	Гласове	%
ЛК (ЛП+НЛП+МЛП)	9158	39,2
БЗНС	7310	31,3
БРСДП (о.)	2182	9,3
БРСДП (т.с.)	1711	7,3
НП+ПЛП	1300	5,6
ДП	915	3,9
ПРП	781	3,3

Стъпка 1. Изчисляване квотата на Друуп. $Dr = \sim 2336$.

Стъпка 2. Разпределяне на мандатите чрез квоти на Друуп.

Партия	Гласове	Квоти на Друуп
ЛК (ЛП+НЛП+МЛП)	9158	3 (9158 / 2336 = 3,92)
БЗНС	7310	3
БРСДП (о.)	2182	0
БРСДП (т.с.)	1711	0
НП+ПЛП	1300	0
ДП	915	0
ПРП	781	0

Стъпка 3. Разпределяне на останалите три мандата чрез делители цели положителни числа.

Партия	Гласове	Квоти	Първи делител	Втори делител	Трети делител
ЛК (ЛП+Н-ЛП+МЛП)	9158	3	/ 4 = <u>2289</u>	/ 5 = <u>1831</u>	/ 6 = 1526
БЗНС	7310	3	/ 4 = 1827	/ 5 = 1462	/ 6 = 1218
БРСДП (о.)	2182	0	/ 1 = <u>2182</u>	/ 2 = 1091	/ 3 = 727
Б Р С Д П (т.с.)	1711	0	/ 1 = 1711	/ 2 = 855	/ 3 = 570
НП+ПЛП	1300	0	/ 1 = 1300	/ 2 = 650	/ 3 = 433
ДП	915	0	/ 1 = 915	/ 2 = 457	/ 3 = 305
ПРП	781	0	/ 1 = 781	/ 2 = 390	/ 3 = 260

Варненска колегия. Окончателни резултати

Партия	Гласове	%	Мандати	%
ЛК (ЛП+НЛП+МЛП)	9158	39,2	5	55,6
БЗНС	7310	31,3	3	33,3
БРСДП (о.)	2182	9,3	1	11,1
БРСДП (т.с.)	1711	7,3	0	0
НП+ПЛП	1300	5,6	0	0
ДП	915	3,9	0	0
ПРП	781	3,3	0	0

В състезанието във Варненска колегия участват девет от десетте релевантни формации. Листи не издигат единствено радикалите. За сметка на това в играта се включва новопоявилата се маргинална Про-

гресивнорадикална партия. Коалициите тук са две. Освен управляващите в съюз участват и народняците и прогресивнолибералите. Чрез квоти на Друуп са позиционирани шест от деветте места – по три за управляващата ЛК и за БЗНС. До разпределението на останалите мандати чрез делители се допускат всички формации поради отсъствието на изкуствен праг. Първият (реално седмият) мандат отива за ЛК (2289). Вторият се пада на БРСДП (о.). Широките социалисти нямаше да получат представителство при наличието на законова бариера, тъй като вотът им от 2182 гласа е под квотата на Друуп. Последното място отива също за ЛК (1831). Липсата на праг ощетява БЗНС, който остава с три места, вместо четири в хипотеза на наличието на такъв.

Нужно е да допълним, че пропорционалното разпределение на местата по закона от 1912 г. се извършва на ниво изборни райони. Липсва компенсаторно равнище, характерно за много от съвременните пропорционални системи, или разпределяне на местата в национален мащаб („скрит“ национален изборен район), както функционира днешната българска изборна система. И така, промените в Избирателния закон от 1912 г. въвеждат нова и изцяло различна изборна система. Те заменят традиционната мажоритарна формула и гласуването за кандидати с листовата пропорционална система. В допълнение, изборните райони са значително окрупнени. Трябва да отбележим, че България е сред първите страни в света, приели пропорционални регулации за излъчването на национален парламент. В Европа няколко години преди нас това правят Сърбия, Белгия, Швеция и автономната руска провинция Финландия. [Живков, С. 2022, с. 47 – 72].

В този смисъл е важно да проследим мотивите на законодателя за тази смела стъпка, още повече, че измененията, поне като философия, се подкрепят от всички български партии – парламентарни и извънпарламентарни. Водещият, или поне най-видимият, е постигането на по-справедливо представителство на партиите. Известно е, че мажоритарните системи продуцират непропорционални резултати, в смисъл – наблюдават се значителни разминавания между дела гласове и процента места при различните партии. В подобна ситуация някои формации биват бонифицирани значително от регулациите. Това обикновено са големите партии или онези с регионално консолидиран електорат. „Сметката“ плащат останалите. В българския случай два допълнителни фактора мултиплицират диспропорционалните ефекти на мажоритарността. Първият е наличието на многомандатни райони. Неслучаен е фактът, че в хода на XX столетие демокрациите, предпочели да запазят мажоритарните си системи, се ориентират към едномандатни райони – целта е да се снижат до минимум негативните ефекти от мажоритарността. Вторият е наличието на фрагментирана партийна система. Това е сред водещите причини по-

вечето страни от континентална Европа да търсят решение в пропорционалните системи.

В навечерието на Балканските войни българската партийна система е силно фрагментирана за времето си. Комбинацията от множество конкуренти за представителни мандати, мажоритарна формула и многомандатни райони продуцира крайно непропорционални резултати. Индексът на диспропорционалност на Галахър LSq^8 за изборите за V ВНС и XV ОНС надхвърля 25 [Живков, С. 2022, с. 236, 310]. Разбира се, никой не изчислява подобни коефициенти в онези години, но несправедливите ефекти на електоралните регулации се усещат и непосредствено при бегъл поглед на разпределението на местата в камарата. Управляващата формация е постоянно облагодетелствана. С около 50% от вота тя добива над 70% от мандатите. Опозиционните партии са силно ощетявани и обикновено са представени от неколцина депутати [Палангурски, М. 2011].

Новата изборна система дава далеч по-справедливи резултати. Това се дължи не просто на пропорционалната формула, а на интеракцията между нея и окрупнените изборни райони при липсата на значими изкуствени прагове. Пропорционалните системи продуцират по-пропорционални резултати колкото по-високи са магнитудите на изборните райони, в които се прилагат. Индексът LSq в изборите за XVI ОНС спада до 6,166. [Живков, С. 2022, с. 429] Бонификациите за първата сила остават в далеч по-скромен мащаб.

Втората цел е подsigуряването на партийните лидери с мандати. По действащите до 1911 г. мажоритарни регулации обикновено по-изтъкнатите водачи на опозиционните партии пропадат. Васил Радославов успява да спечели депутатско място като опозиционер едва в V ВНС. От него обаче отсъства Александър Малинов, който три месеца по-рано е български премиер. При новата система комбинацията от ниските бариери на представителство и затворените листи обезпечават партийните босове с парламентарни кресла. Трябва да кажем, че тази цел е постигната още с промените в Избирателния закон от 1911 г. В XV и XVI ОНС заседават шефовете на всички парламентарно представени партии [Живков, С. 2022, с. 315 – 322, 436 – 443; Палангурски, М. 2011, с. 248 – 252].

Третата цел също може да се квалифицира като „общопартийна“. С новия закон депутатите се стремят да укрепят организационно партиите си. Мнозина български политици и тогава и днес разглеждат демокрацията като партокрация. С високия магнитуд на изборните райони и задължителното използване на предварително регистриран цвят партийните босове се стремят да елиминират от изборната надпревара отцепниче-

⁸ За индекса на диспропорционалност на Майкъл Галахър вж.: Живков, С. 2018, с. 390 – 391.

ските групи и независимите кандидати. С окрупняването на конституенциите се засилва влиянието на партийните елити от столицата и окръжните центрове за сметка на провинциалните политици. Листовият формат също въздейства в такава насока. В многомандатните райони кандидатите вече не са равнопоставени. Шансовете им за успех зависят не толкова от личното им влияние и персоналият вот, а от мястото им в листата. Затворените листи и високият преференциален праг практически лишават избирателите от възможността свободно да подбират своите фаворити. Това също е преследвана от българските политици цел. Не е случаен фактът, че никой при продължителните дебати в камарата не предлага гласуване за кандидати в условия на пропорционална система – т.нар. единичен преносим глас, и на свободни листи, използвани във Финландия, Швеция и някои швейцарски кантони.

Реформата от 1912 г. цели също установяването на парламентарно управление в България. Известно е, че в България до Първата световна война съществува т.нар. „личен режим“. Избягвайки пристрастните оценки за този феномен сред съвременниците, а и историографията, ще отбележим, че той се характеризира със следното: Българските управления не се определят от изборните резултати и от политическия баланс в парламента. Съставът на правителствата се договаря „предварително“ в преговори между държавния глава и партийните лидери. Формиран по този начин, новият кабинет разтуря предната камара, свиква предсрочни избори и... ги печели убедително. Тези практики окарикатуряват парламентаризма. Изборите служат по-скоро за легитимация на установен вече режим. Оказва се, че не балансът в парламента предопределя състава на правителството, а обратното. До началото на XX век основен фактор за тази нелицеприятна картина е т.нар. „изборна зестра“. Многообразие от фактори, но най-вече дефицитът на гражданска култура води до това, че около половината от гласуващите втират за партията, която е на власт. Този факт в комбинация с изборните регулации продуцира парламентарни хипермнозинства за правителствата. Парламентарната отговорност на министрите и парламентарният контрол се превръщат във фикция, а единствената възможност на малобройната опозиция да влияе върху дейността на камарата е чрез обструкции и скандали.

Ускоряването на модернизационния процес в първите години на XX век водят до рязък спад в „изборната зестра“. В навечерието на Балканските войни вече под ¼ от гласуващите подкрепят безрезервно партията „Правителство“. Изборните регулации обаче възпрепятстват тази тенденция да се отрази върху баланса в камарата. Фрагментираната партийна система и неефективността на предизборните коалиции помагат на кандидатите на управляващата партия да печелят изборната борба и със значително по-ниски резултати. И, макар вотът за управляващата партия

да спада, делът на мандатите за нея остава изключително висок. Парламентарните хипермнозинства се запазват в XIV и XV ОНС и V ВНС с цената на нарастване на диспропорционалността.

Реформата от 1912 г. цели, лишавайки правителството от бонусите, предоставяни му от старите електорални регулации, да го постави „в малцинство“ в камарата и да го принуди да взаимодейства и да търси подкрепа от опозиционните формации. Законодателят смята, че в български условия чрез пренасянето на партийната фрагментираност в камарата ще се достигне до парламентарно управление.

Целта тук е постигната частично. XVI ОНС е значително по-фрагментирано от предните камари. Коефициентът „Ефективен брой партии в парламента“⁹ при него е 3,446 при 1,278 в XV ОНС [Живков, С. 2022, с. 310, 429]. През есента на 1913 г. с вот 38,7% управляващата Либерална концентрация добива само 46,1% от местата. При проведени от партиен кабинет избори за пръв път от 1884 г. управляващата партия не получава парламентарно мнозинство и за пръв път изобщо в българската електорална история такова просто няма. Надеждите, че пъстрата камара ще подсили парламентаризма, обаче не се сбъдват. Причината не е в новите електорални регулации сами по себе си, а в спецификата на момента, в който те дебютират. Изборите за XVI ОНС се провеждат месеци след поражението на България в Междусъюзническата война. Търсенето и прехвърлянето на отговорности отравя отношенията между партиите от русофилския и русофобския спектър. В допълнение, социалното недоволство води до значително представителство на антисистемните партии – най-вече на БЗНС. В резултат, в самия край на 1913 г. камарата показва пълна неспособност да излъчи каквото и да е управляващо мнозинство. Нейното разтуряне минути преди настъпването на новата година е напълно естествена последица [Живков, С. 2022, с. 443 – 444; Кишкилова, П. 1998].

Много от политолозите търсят „скрити“ мотиви за замяната на мажоритарните регулации с пропорционални – тенденция, придобила формата на вълна във времето около и непосредствено след Първата световна война. В края на 60-те години на предното столетие норвежкият изследовател Стейн Рокан защитава тезата, че пропорционални системи се въвеждат в момента, когато стремежът към представителство от страна на засилващите се леви партии се комбинира с нарастващите страхове у традиционните елити от загуба на монопола върху властта. Моментът в западния свят неслучайно съвпада с въвеждането на всеобщо избирателно право за мъжете, при което достъп до урните получава значителен контингент работници – потенциален електорат на социалистическите

⁹ За индекса „Ефективен брой партии в парламента“ вж: Живков, С. 2018, с. 393 – 395.

формации. Страхът у елитите е запазването на мажоритарните регулации на фона на засилваща се левица да не превърне десните партии от фаворизирани в ощетявани. В пропорционалната система те виждат своеобразна застраховка и средство за минимизиране на щетите [Rokkan, S. 1970, p. 157]. В края на хилядолетието испанският политолог Карлес Боа доразвива концепциите на Рокан, добавяйки към засилването на левите едно допълнително условие – наличие на фрагментиран десен лагер, неспособен чрез предизборни коалиции да неутрализира възхода на социалистите [Boix, C. 1999, p. 609 – 611]. Някои изследователи като Денис Пилон обявяват „страха от социализма“ за единствена причина за въвеждането на пропорционални системи [Pilon, D. 2013].

Трудно можем да приложим хипотезата на Рокан в български условия поне в нейния класически вариант. България въвежда всеобщо избирателно право за мъжете още с Търновската конституция от 1879 г. В навечерието на Балканските войни обаче двете социалистически партии все още са изключително малочислени и с нищожния си вот по никакъв начин не заплашват хегемонията на буржоазния мейнстрийм. В началото на XX в. българското общество не е западно общество. Основната антисистемна формация тук е аграрният БЗНС. В изборите за XIV ОНС земеделците са голямата сензация, печелейки втори резултат. В изборите от 1911 г. те се затвърждават като първа опозиционна сила. Наистина, известният спад в гласовете за БЗНС през септември 1911 г. в комбинация с успешните електорални стратегии на управляващите лишава земеделците от представителство в XV ОНС от мажоритарните конституенции. Изборите за окръжни съвети от януари 1912 г. обаче показват, че аграрната партия е успяла да стопира негативния тренд. Земеделците са изключително сериозен конкурент на правителствената формация в цяла Източна и Централна Северна България, но електоратът им нараства видимо и в останалата част на страната. Комбинацията от фрагментиран десен лагер, спад на „изборната зестра“ и мажоритарни регулации потенциално увеличават шансовете на БЗНС за бъдещи успехи. На теория земеделците лесно биха били удържани от широки предизборни коалиции. Но българският политически живот показва, че широки коалиции трудно се договарят, а и там, където се постигат, не са достатъчно ефективни, или, както гласи поговорката, „в избори 1+1 не винаги е равно на 2“. В този смисъл, въвеждането на пропорционална система може да се разглежда като превантивна мярка от страна на фрагментирания буржоазен лагер срещу засилващата се, електорално стабилна (на фона на другите партии), разполагаща с жизнени местни партийни организации и с твърд електорат антисистемна земеделска формация. Разбира се „страхът от дружбащите“ като фактор, мотивирал реформата от 1912 г., не бива да се преувеличава.

Не трябва да пропускаме и чисто идеалистичните мотиви за въвеждането на пропорционална система. Макар и в българското общество от зората на XX в. да не доминира гражданският тип култура, неговият елит е изцяло прозападен. Повечето български парламенти и правителства се опитват да създават и прокарват закони, в които са имплементирани най-напредничавите за времето си идеи и концепции за управление, и Търновската конституция е най-ярък пример в това отношение. Сред тях е и Избирателният закон от 1897 г. с всичките му изменения от следващите години до Балканските войни. Българските политици вярват, че правните норми „възпитават“ и че напредничавите закони могат да ускорят процесите на модернизация на българското общество. В началото на XX в. пропорционалната система представлява привлекателна новост в целия западен свят. Успешният ѝ дебют в Белгия дава аргументи на реформатори в различни страни да популяризират идеята. В известна степен, ранното въвеждане на пропорционална система в България отразява желанието на българския елит „да бъдем модерни“.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Периодичен печат/ Periodicals

Държавен вестник, 1912. [Darzhaven vestnik, 1912.]

Публикации/ Publications

Български закони за избиране. 1994 – Български закони за избиране на Народно събрание. Сборник текстове (1879 – 1991). (ред. Е. Друмева). София: Народно събрание, 1994. [Bulgarski zakoni za izbirane na Narodno sabranie. Sbornik tekstove (1879 – 1991) (red. E. Drumeva). Sofia: Narodno sabranie, 1994.]

Галунов, Т. 2014 – Тодор Галунов. Мажоритарната система и парламентарните избори в България. От възстановяването на българската държавност до началото на 90-те години на XIX век. В. Търново: Фабер, 2014. [Todor Galunov. Mazhoritarnata Sistema I parlamentarnite izbori v Bulgaria. Ot vazstanoviavaneto na bulgarskata darzhavnost do nachaloto na 90-te godini na XIX vek. V. Tarnovo: Faber, 2014.]

Живков, С. 2022 – Светослав Живков. Пропорционалното представителство. Избори и електорално законодателство в България в навечерието на Първата световна война. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022. [Svetoslav Zhivkov. Proportsionalното predstavitelstvo. Izbori I elektoralno zakonodatelstvo v Bulgaria v navecherieto na Parvata svetovna vojna. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022.]

Живков, С. 2021 – Светослав Живков. Войни, дипломация, избори. Промените в държавните граници и изборният процес в България (1913 – 1920). – В: България и Балканите през XX век. Външна политика и публична дипломация (съст. Е. Калинова). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 32–55. [Svetoslav Zhivkov. Voyni, diplomatsia, izbori. Promenite v darzhvnite granitsi I izborniat protses

v Bulgaria (1913 – 1920). – V: *Bulgaria i Balkanite prez XX vek. Vanshna politika i publichna diplomatsia* (sast. E. Kalinova). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2021, 32–55.]

Живков, С. 2019-а – Светослав Живков. Българският конституционализъм и еволюцията на изборните регулации в Европа през последната четвърт на XIX век. – В: *Модерният свят на българина. Търновската конституция от 1879 г.* (ред. М. Палангурски, Й. Гешева, В. Янчев.). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, 111–148. [Svetoslav Zhivkov. Balgarskiyat konstitutsionalizam i evolyutsiata na izbornite regulatsii v Evropa prez poslednata chetvart na XIX vek. – V: *Moderniyat sviat na Balgarina. Tarnovskata konstitutsia ot 1879 g.* (red. M. Palangurski, Y. Gesheva, V. Yanchev). V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2019, 111–148.]

Живков, С. 2019-б – Светослав Живков. Смесената избирателна система – българският опит от 1911 г. – В: *С поглед към света и България. Сборник в памет на проф. д-р Костадин Грозев* (съст. Е. Калинова). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 335–366. [Svetoslav Zhivkov. Smesenata izbiratelna sistema – bulgarskiyat opit ot 1911 g. – V: *S pogled kam sveta i Balgaria. Sbornik v pamet na prof. d-r Kostadin Grozev* (sast. E. Kalinova). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2019, 335–366.]

Живков, С. 2018. За количествените методи в електоралната история, или как да измерваме избирателните системи. – *История*, 2018, № 4, 387–401. [Zhivkov, S. Za kolichestvenite metodi v electoralnata istoria, ili kak da izmervame izbiratelnite sistemi. – *Istoria*, 2018, No 4, 387–401.]

Избирателен закон. 1913 – Избирателен закон. София: Държавна печатница, 1913. [Izbiratelen zakon. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1913.]

Кишкилова, П. 1998 – Паша Кишкилова. България 1913. Кризата във властта. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998. [Pasha Kishkilova. Bulgaria 1913. Krizata vav vlastta. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1998.]

Палангурски, М. 2011 – Милко Палангурски. По българските парламентарни избори (1894 – 1913). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2011. [Milko Palangurski. Po bulgarskite parlamentarni izbori (1894 – 1911). V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2011.]

Палангурски, М. 2007. – Милко Палангурски. Избирателната система в България (1879 – 1911). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007. [Milko Palangurski. Izbiratelната система v Bulgaria (1879 – 1911). V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2007.]

Статистика на изборите – V ВНС. 1914 – Статистика на изборите за народни представители за V Велико народно събрание. София: Държавна печатница, 1914. [Statistika na izborite za narodni predstaviteli za V Veliko narodno sabranie. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1914.]

Статистика на изборите – XV ОНС. 1914 – Статистика на изборите за народни представители за XV Обикновено народно събрание. София: Държавна печатница, 1914. [Statistika na izborite za narodni predstaviteli za XV Obiknoveno narodno sabranie. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1914.]

Статистика на изборите – XVI ОНС. 1915 – Статистика на изборите за народни представители за XVI Обикновено народно събрание. София: Държавна печатница, 1915. [Statistika na izborite za narodni predstaviteli za XVI Obiknoveno narodno sabranie. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1915.]

Boix, C. 1999. – Carles Boix. Setting the Rules of the Game. The Choice of Electoral System in Advanced Democracies. – *American Political Science Review*, 1999, No 3, p. 609 – 624.

Farrel, D. 2011. – David Farrel. Electoral Systems. A Comparative Introduction. Palgrave Macmillan, 2011.

Lijphart, A. 1994. – Arend Lijphart. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945 – 1990. Oxford UP, 1994.

Pilon, D. 2013. – Dennis Pilon. Wrestling with Democracy. Voting Systems as Politics in the Twentieth Century West. University of Toronto Press, 2013.

Rokkan, S. 1970. – Stein Rokkan. Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development. New York: David McKay Co, 1970.

Съкращения

БЗНС – Български земеделски народен съюз

БРСДП (о.) – Българска работническа социалдемократическа партия (обединена)

БРСДП (т.с.) – Българска работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти)

ВНС – Велико народно събрание

ДВ – Държавен вестник

ДП – Демократическа партия

ЛК – Либерална концентрация

ЛП – Либерална партия

МЛП – Младолиберална партия

НЛП – Народнолиберална партия

НП – Народна партия

ОНС – Обикновено народно събрание

ПЛП – Прогресивнолиберална партия

ПРП – Прогресивнорадикална партия

РДП – Радикалдемократическа партия

LSq – Least Squares (индекс „на най-малките квадрати“ на Галахър)